

Historik om Odensholm

Osmussaare ajaloost

Odensholms byalag

Osmussaare Külaühing

*"Flat som en bricka ligger holmen och tycks flyta på vågorna med sitt fyrorn längst norröver och ungefär på mitten det lilla bländvita kapellet med sin nålvassa spira..... En ensam mångstammig rönn, mer en buske än ett träd, står invid Kapellet och säges jämte detta utgöra ett viktigt sjömärke." Ur Sven Danells bok *Guldstrand*. / Tasane nagu kandik lebab saar ja näib hõljuvat lainetel: tuletorn põhjatipus ja keskel lumivalge nõelterava torniga kabel...Sven Danell 1952*

Om Odensholms historia

Göran Hoppe

professor i kulturgeografi vid Uppsala universitet

Odensholm är belägen i Östersjön, 7 km nordväst om fasta Estlands nordvästra hörn, vid Finska vikens mynning. Ön tillhör Nuckö kommun och Nuckö St. Katarina församling. Liksom i de omgivande bygderna bodde på Odensholm fram till andra världskriget en svensk befolkning, som försörjde sig genom lotsning, fiske, jakt och ett animalie-inriktat jordbruk. Odensholm är en förhållandevis låglänt ö som med den i trakten rådande strandförskjutningstakten kan beräknas ha stigit upp ur havet ungefär 700 f.Kr. Idag är den högsta punkten på ön 8 meter över Östersjöns normalvattenstånd. Ön har därigenom varit fullt beboelig från åtminstone år 1000 e.Kr.

Odensholm omnämnes i skrift första gången i en seglingsbeskrivning från mitten av 1200-talet såsom Othensholm. Namnet existerade alltså redan då och anses av språkforskare vara ett s.k. äkta Odensnamn från vikingatid eller yngre järnålder. Det betyder inte att ön har varit bebodd ända från den tiden och givits namnet av sina inbyggare. Det är tänkbart att ön först utgjorde ett riktmärke för den omfattande sjöfarten mot Novgorod och Svarta Havet via Neva. Klinten längs öns nordöstra kust kan också ha varit en lämplig begravningsplats för hädangångna sjöfarare, på samma sätt som i liknande lägen runt Östersjön.

Det har tidigare antagits att den svenska, eller skandinaviska, befolkningen i Estland kom hit efter den tysk-danska erövringen av området vid 1200-talets början, även om det funnits lokala traditioner som talat om en äldre bosättning. Arkeologisk och kulturgeografisk forskning på Nucköhalvön under senare år har klarlagt att sådana bosättningar funnits i Västestland åtminstone från vikingatid, sannolikt längre. Det går alltså inte att utesluta att den svenska bosättningen på Odensholm har tusenåriga anor.

Bofasta invånare på Odensholm nämnes första gången i ett dokument från 1436. De sysslade redan då bland annat med lotsning, om vilket dokumentet handlar. En av invånarna hette Matthias. Nitio år senare omnämnes Odensholm åter i ett dokument. Fem bönder fanns då på ön, Steffen Hansson, Länsman Jürgen, Matthias Larsson, Jasper och Peter. Ytterligare 40 år senare är antalet bönder och gårdar åtta. De nämnes i en vackebok (ett skattedokument) från Hapsals slott år 1565. Från denna tid och fram till våra dagar varierade antalet gårdar mellan fem och tio.

En viss inflyttning har alltid förekommit på ön, framför allt har man rekryterat drängar och pigor från omgivningen, vanligtvis från fastlandsbyarna i Nuckö socken. En del av dessa gifte sig med holmbor och bidrog till att vidga arvsmassan på ön. Enligt traditionen flyttade också några skärkarlar från Sandhamn i Sverige in till Odensholm under sent 1500-tal. Enligt den lokala traditionen stammar släkterna Erkas (Eriks) och Stavas (Staffans) från dessa skärkarlar. Holmborna brukar berätta om att de bott tio generationer på sin ö, vilket relaterar till dessa relativt sentida inflyttare. I själva verket skulle de ha kunnat bo på ön under tjugo generationer eller mer. Traditionen visar hur nära de olika fiskarbefolkningarna runt centrala Östersjön hade till utbyte med varandra - säkert har också flyttning i motsatt riktning och till Finland och Åland förekommit över tiden.

Odensholm har sannolikt i äldre tid haft ett eller flera efter varandra byggda kapell i trä ungefär där den nuvarande kapellruinen ligger, vid den s.k. Lihlhamne, som numera genom landhöjningen blivit en insjö men i äldre tid var en väl skyddad hamn. Enligt den lokala traditionen har också byn från början haft ett annat, mer höglänt läge vid vad som kallas Gal-Svebackan, norr om kapellet men också i närheten av Lihlhamne. Detta är logiskt med tanke på att havet låg högre i äldre tid. Några undersökningar av saken har emellertid aldrig ägt rum.

Odensholm hörde sedan äldsta tid till Hapsals slott och därefter, när Wieks län kom att delas upp på många herrgårdar, till Nyhove (Neuenhof, Uuemõisa) strax öster om Hapsal. Kraven på holmborna var tämligen begränsade och sträckte sig i huvudsak till olika leveranser av fisk, fågel och sälspäck, medan deras dagsverkskyldighet var mycket mindre än den var för bönder på fastlandet. Delvis avspeglade detta den relativt knappa bärning som holmborna kunde få på sin ö, men deras frihet var också större än både andra svenska bönder och esterna.

Från 1600-talets mitt kom Odensholm att knytas närmare Nuckö i och med att traditionen med "prästhålde" etablerades av den rikssvenske kyrkoherden i Nuckö St. Katarina, Isaac Hasleblad, från Västergötland. Prästhålde innebar att kyrkoherden, jämte en hel del andra församlingsbor, begav sig ut till ön den sista söndagen i juli. Prästen predikade, utdelade nattvarden läste över de under året avlidna på kyrko-gården, förrättade dop av de nyfödda och firade tillsammans med holmbor och andra denna stora högtid under några dagar. Vid årets övriga helger tjänstgjorde en folkvald sk. föreläsare från ön och förrättade en enkel gudstjänst. Legendarisk i dessa sammanhang var Johannes Stavas, som innehade posten från 1893 till 1933. Byborna kallade honom till och med "prästen" eller "påstår".

Slutet av den svenska tiden i Estland blev besvärlig för invånarna. Förutom att det år 1700 utbröt krig med Polen, Ryssland och Danmark hade man svår missväxt åren 1695-96 och 1710-11 härjade pesten över hela landet. Odensholm var inte undantaget, trots sin isolering. De bevarade kyrkböckerna, som inte är helt tillförlitliga beträffande denna tid, talar om 60 döda enbart på Holmen. Det betyder att mellan 50 och 70 % av invånarna rycktes bort. Flera av de tidigare gårdarna försvann: Petes, Krupes och Hintas liksom familjenamnen Hindriks, Simas och Lars. Efter den ryska erövringen av Estland genomfördes en folkräkning 1726, varvid det på Odensholm fanns fem brukade gårdar och 25 invånare - befolkningen var alltså fortfarande mycket liten efter pesten. När den så småningom hämtade sig kom ett par nya gårdar att bildas, sannolikt delvis som en ombildning av de försvunna. De kom att kallas Nibondas och Nigors och bildade med de kvarvarande fem de sju gårdar som sedan fanns kvar in i modern tid. Nibondas kom att använda den gamla

Krupesgårdens bomärke, vilket visar på kontinuiteten där.

Vid 1760-talets mitt byggdes den lån låglänta öns under lång tid helt dominerande byggnadsverk, den första fyren på den nordvästra udden och Jesu kapell vid Lihlhamne, en bit sydost om själva byn, Bien. Jesu kapell färdigställdes i kalksten från ön 1766 och invigdes den 3 september i närvaro bland annat av kyrkoherden på Nuckö. Gravgården, som är äldre, omgavs av en kallmur i gråsten och försågs så småningom med en stiglucka byggd av vrakvirke, ovanpå vilken en från havet bärgad galjonsbild föreställande Martin Luther sattes upp. 1804 färdigställdes en modernare fyr, som kom att leva kvar ända till 1941, då den förstördes i samband med att ön belägrades av tyska trupper.

Från 1800-talet kom holmborna och deras ö att i ökande utsträckning påverkas av händelser i omvärlden. De balttyska herrgårdarna, som sedan den svenska perioden på 1600-talet ägt i stort sett all mark i Estland, tvingades erbjuda sina landbönder att friköpa de gårdar de ofta brukat i generationer. Odensholms fiskarbönder ansåg sig emellertid ha traditionell nordisk sedvanerätt till gårdarna och att de därmed inte behövde köpa loss dem från Nyhove. Därför genomfördes aldrig några friköp på ön. Emellertid var ägaren till Nyhove av annan åsikt och sålde hela ön till en utomstående affärsman i början av 1900-talet. Efter ytterligare en försäljning några år senare kom det goda fisket runt ön att leda till etableringen av en fiskindustri med inriktning på försäljning till städerna. Trots detta tycks livet på ön ha fortsatt ungefär som vanligt. Inte heller jordreformen, som genomfördes åren efter 1919 tycks ha påverkat livet på ön. Reformen innebar på andra håll att de återstående odlingsbara delarna av herrgårdarnas mark delades ut till jordlösa men Odensholm måste ha förbisetts i detta sammanhang. Holmborna hävdade fortfarande sin uråldriga sedvanerätt och fortsatte att fiska, jaga säl och sjöfågel och bruka jorden. Rimligtvis borde deras rättsliga status allra senast i samband med jordreformen ha fastslagits och dokumenterats men så skedde ej.

År 1883 etablerades skolundervisning på ön. Tidigare hade barnen fått lära sig att läsa i hemmen och i någon mån när de genomgick konfirmationsundervisning på Nuckö i tonåren. Nu kom folkskolläraren Johan Nymann från Klottorp hit med sin hustru Tio och deras förstfödde son. Nymann hade utbildats på det estlandssvenska lärarseminariet i Pasklep och hade där varit seminarielärare Thoréns mönsterelev, trots att han vara långt yngre än alla andra. Johan Nymann stannade i tio år på ön och kom att få stor betydelse inte bara för sina elever utan också för hela samhället, genom sina kontakter med omvärlden och med sin känsla för den estlandssvenska folkgruppen. När han försvann, för att bli klockare och lärare vid Nuckö kyrka kom återigen holmbobarnen under åtskilliga år att stå utan lärare och skola. Först i och med att den estlandssvenska organisationen Svenska Odlingens Vänner efter första världskriget kunde driva en svenskinriktad kulturpolitik blev det möjligt att bygga en ny skola på Odensholm och stadigvarande placera en folkskollärare här.

1888 bildade Odensholm under tre år en egen kommun efter att tidigare ha hört till Nyhovets herrgård. Därefter uppgick ön i Rickull kommun, den nordliga delen av Nuckö socken. Med början år 1893 kom fem av öns gårdar att delas upp i hälfter, så att det på 1920-talet fanns 12 gårdar. Endast Marks och Nibondas gårdar kom att förbli odelade.

Under det första världskriget lät ryssarna befästa fasta Estlands nordvästligaste udde, Derhamn, närmaste fasta land till Odensholm, med långskjutande kanoner. Ön kom däremot ej att införlivas i befästningssystemet, till skillnad från flera av de svensk-befolkade öarna längs Finska Vikens kust. Livet kom att gå sin gilla gång, även om kriget innebar en del förlisningar i de omgivande farvattnen, något som holmborna sedan generationer var vana vid att utnyttja till sin fördel. Tyska kryssaren Magdeburg var bara en sådan haverist, som tillförde ön olika råvaror.

Under Estlands första självständighetstid kom åtskilliga holmbor att söka sig bort från ön för att få arbete. Öns knappa resurser räckte inte till en god levnadsstandard för en ökande befolkning. En del av öborna fann arbete i städerna, några hamnade ända i Nordamerika. Odensholmsborna hade ju alltid rört sig på havet, särskilt männen, så att Helsingfors, Stockholm, Riga och Reval var välkända orter för dem. Under självständighetstiden kom emellertid rörligheten att få en litet annorlunda inriktning, mera bort från det traditionella livet och mot det moderna samhället som växte fram runt omkring.

Sovjetunionens uppkomst innebar ett ständigt orosmoln i öster för den unga estländska republiken. I samband med ingåendet av Molotov-Ribbentroppakten och dess uppdelning av områdena mellan Sovjet och Hitlertyskland kom Estland att tillfalla den sovjetiska intressesfären. Det innebar snart att Moskva begärde baser i landet, som man hävdade inte kunde ta tillvara sina utrikespolitiska intressen på egen hand. För Estlands del tilläts 25.000 rödarmister att komma in i landet. En mycket stor del av dessa trupper, som mycket snart var betydligt fler än 25.000, kom att förläggas på baser i Estlands svenskbygder. Dessa utgjorde ju på många håll kustzonen och blev alltså då även Sovjets gränsområde mot den fientliga omvärlden. Odensholm utgjorde inte något undantag, utan hösten 1939 lät myndigheterna meddela att ön skulle utrymmas för att sedan befästas av Röda Armén. Långskjutande kanoner skulle placeras ut på ön för att tillsammans med motsvarande artilleri på Hangö udd i Finland, som man erhållit efter vinterkriget, kunna beskjuta hela inloppet till Finska Viken. Ön avhystes slutgiltigt på försommaren 1940 (den 12 juni) och holmborna tvingades bege sig till Ormsö, en miljö som förutom att den redan var mycket tätbefolkad, också var helt annorlunda än Odensholm. Fisket var annorlunda, någon jakt att tala om fanns ej, lika litet som ledig odlingsmark. Inbyggarna från Holmen vantrivdes svårt. I samband med evakueringen genomfördes en etnologisk expedition från Eesti Rahva Muuseum till ön, där många bilder togs, bebyggelsen dokumenterades och föremål togs tillvara, något som idag innebär att åtminstone fragment av öns kulturarv bevarats.

På deras ö arbetade sovjetmilitären ivrigt med att befästa och bygga upp kaserner för de närmare 3.000 man som placerats här. Alla öns murar maldes ner, inklusive de runt gravgården, flyttblocken hamnade också i krossarna för att bli till betong åt ryssarna. Nu försvann "Odens stain" där Oden sades ha satt ner foten när han en gång passerade Holmen och gav den sitt namn, nu förstördes Bien till stora delar när den användes för att inkvartera de militärer som inte logerade i de nybyggda kasernerna på olika håll på ön. Djupa bunkrar sprängdes ut, kanontorn kom på plats och ett högt

eldledningstorn byggdes upp i betong nära platsen för öns skola. När Hitlertyskland gick till angrepp mot Sovjet sommaren 1941 var Odensholm en befästning, något som också avspeglade sig i att ön först på nyåret 1942 erövrades av tyskarna som en av de sista ryska motståndsfickorna i Estland. Tyskarnas erövring innebar att Odensholm beskötts kraftigt, jesu kapell och fyren sköts sönder, byn fick stora skador och hela ön fylldes med krevadgropar, som ännu idag är fullt synliga.

Odensholmsborna vantrivdes så svårt på Ormsö att de snart flyttade vidare till norra delen av Nuckö socken, till trakterna av Spitham, som låg allra närmast deras kära ö. Här var fisket mer likt det man var van vid, man kände folket, i många fall var man släkt och man kunde lätt gå ut med sina båtar till trakterna av Holmen. Ett antal av de unga männen tvångsmobiliserades till Röda armén, liksom så många andra i Estland, försommaren 1941. Liksom så många andra förblev de flesta borta, det var vanligare att de frös eller svalt ihjäl än att de stupade i direkta krigshandlingar - ett par kom tillbaka till hembygden efter krigsslutet.

Under våren 1942 blev det möjligt för de återstående odensholmsborna att återvända till ön med tillstånd av de tyska ockupanterna, som ej var intresserade av att hålla ön befäst. På Odensholm rådde stor förödelse - flera gårdar var helt förstörda, kapellet sönder-skjutet, fyren likaså medan de olika ryska anläggningarna störde möjligheterna att fortsätta det traditionella livet. Inför en hotande tysk mobilisering flydde de återstående unga männen från Odensholm i småbåtar till Sverige sommaren 1943 medan de övriga holmborna tog sig över via Finland i februari 1944 för att undvika en förnyad sovjetisk ockupation. Kvar i Estland blev endast de återvändande mobili-serade till Röda Armén samt några enstaka ättlingar som bosatt sig i städerna.

I september 1944 erövrades åter Estland av Sovjetunionen och Odensholm kom på nytt att bli militärt område. Man var dock inte längre intresserade av att befästa ön utan här posterades till en början bara gränsvakter och fyrpersonal till den nya fyr som byggdes upp. Under 1960-talet tillkom en signalspaningsstation i närheten av den gamla byn med höga antenner, från vilken man kunde avlyssna radiotrafik över hela centrala östersjöområdet. Landskapet på ön kom i någon mån att hållas öppet genom att de militärer som var posterade på ön också höll sig med betesdjur. En successiv långsam igenväxning med framför allt enar och sly kunde man dock inte motverka.

I och med vissa lättnader i den sovjetiska gränskontrollen blev det möjligt för ickemilitärer att besöka Odensholm från sent 1970-tal. Bland annat kunde Fredrik Brus, en av de överlevande från Röda armén återvända och lotsa en expedition av forskare till hemön. När Sovjet föll samman 1991 ingick det i den framförhandlade överens-kommelsen om militärt avtåg att alla trupper skulle vara ute ur Estland i september 1994. Odensholm lämnade man 1993 men redan på sommaren 1992 kunde de gamla invånarna och deras ättlingar återvända för första gången.

Genom att den estländska regeringen öppnade möjligheter för restitution av fast egendom kom också Odensholm att bli intressant i sammanhanget. Holmborna sökte mangrant tillbaka sina gårdar och kompensation för sina förstörda hus. Emellertid hävdades det på länsnivå att de inte hade rätt till marken, som de ju innehaft enligt sedvanerättsliga principer. Därför fick de endast kompensation för bebyggelsen. Det rättsliga läget i Estland är idag ett annat än i samband med restitutionen. Man är medlem i EU och inom EU beaktas sedvanerättsliga förhållanden på ett annat sätt än i den estländska lagstiftningen. Emellertid har det med åren visat sig svårt för de forna holmborna att samla sig till större gemensamma projekt på ön, det har gått för lång tid och man är väl etablerade i Sverige. Man har därför beslutat sig för att inte driva markärendet vidare. I stället samlas man kring konserveringen av kapellruinen, att söka renovera den bebyggelse som finns kvar och söka bygga upp någon av gårdarna för att åskådliggöra hur livet på ön kunde te sig i äldre tid.

Källor:

- V. Aman: En bok om Estlands svenskar, del 4. Stockholm 1992.
- G. Hoppe & F. Markus : Estlandssvenskarnas äldsta historia, del 1-3, Kustbon 2001
- G.Hoppe: Estlandssvenskar, Skärgård no 1, 2004.
- P. Johansen: Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm 1951
- A. Kung: I svenska fotspår. Stockholm 1990
- E. Lagman: Odensholm - en ortnamnsundersökning. Annales Societatis Litterarum Estonicae in Suecia II. 1954.
- F. Markus: Living on Another Shore. Uppsala 2004.
- T. Peil: Islescapes. Stockholm 1999
- C. Russwurm: Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö, Reval 1855.
- T.Peil: 1999. Settlement history and cultural landscapes on Osmussaar.-Estonia Maritima 4: 5-38.
- Ojaste, H.,Ojaste, I. Randla, T. Osmussaar.Loodus.Asustus. Silma looduskaitseala Administratsioon. Noarootsi 2002

Torskfiskebåtarna 1926, foto SOV:s bildarkiv. Sälharpun av äldre modell och skåp fr Marks från Eesti Rahva Muuseum, Tartu

Osmussaare ajaloost

Göran Hoppe

Uppsala Ülikooli kultuurigeograafia õppetooli professor

Osmussaar asub Läänemeres, Soome lahe suudmes, 7 km Eesti mandriosa loodeservast loodes. Saar kuulub Noarootsi valla haldusalasse ja Noarootsi Püha Katariina koguduse juurde. Nagu ümbritsevates küladeski, elasid Osmussaarel kuni Teise maailmasõjani rootslased, kes elatusid lootsimisest, kalapüügist, jahist ja loomapidamisest. Osmussaar on suhteliselt lauge saar, mis tekkis selle piirkonna maapinna standardset kerkimist arvestades umbes aastal 700 eKr. Praegu on saare kõrgeim punkt 8 meetrit üle merepinna. Seega on saar olnud elamiseks kõlblik juba vähemalt aastal 1000 pKr.

Osmussaart mainitakse esimest korda ühes 13. sajandi keskpaigast pärit lootsiraamatus Othensholm'ina. Nimi oli seega juba siis olemas ja on keeleuurijate arvates üks ehtne viikingite või varasemast rauaajast pärit Odeni nimi. See aga ei tähenda, et saar oli siis asustatud ja elanike poolt nime saanud. Võimalik, et Osmussaar oli algul meremärgiks neile paljudele laevadele, mis Neva kaudu Novgorodi ja Mustale merele sõitsid. Saare kirdeosa rannikupank võis (nagu mujalgi Läänemere saartel) olla sobiv paik surnud meremeeste matmiseks.

Varem on arvatud, et Rootsist või Skandinaaviast pärit rahvas tuli Eestisse pärast piirkonna vallutamist Saksa ja Taani poolt 13. sajandi algul, ehkki on leidunud kohalikke pärimusi, mis räägivad varasematest asustustest. Viimastel aastatel Noarootsi poolsaarel tehtud arheoloogilised ja kultuurigeograafilised uurimised näitavad, et niisugused asustused on Lääne-Eestis olnud juba viikingite ajal või isegi varemgi. Seega pole välistatud, et Osmussaare rootslaste asundusel on tuhandeaastane ajalugu.

Paiksete elanike kohta Osmussaarel on esimest korda märges ühes dokumendis aastast 1436. See on lootsiraamat, millest selgub, et osmussaarlased tegelesid juba siis muu hulgas ka lootsimisega. Ühe saareelaniku nimi oli Matthias. 90 aastat hiljem mainitakse Osmussaart taas ühes dokumendis. Siis oli saarel viis talupoega: Steffen Hansson, lensman Jürgen, Matthias Larsson, Jasper ja Peter. Veel 40 aastat hiljem oli talupoegi ja talusid kaheksa. Need andmed on pärit Haapsalu lossi 1565. aasta vakuraamatust. Sellest ajast kuni tänaseni on talude arv varieerunud viie ja kümne vahel.

Teatud sisseränne on alati olnud. Saarele on viidud peamiselt sulaseid ja teenijatüdrukuid, keda tavaliselt värvati Noarootsi küladest. Osa neist abiellus saare elanikega ja sel moel laienes pärilikkusaines saarel. Räägitakse, et 16. sajandi lõpus asusid Osmussaarele elama ka mõned Rootsi Sandhamni saarestikust pärit mehed. Kohaliku pärimuse järgi pärinevad Erkas'e (Eriku) ja Stavas'e (Staffani) suguvõsad just nendest sisserännanud meestest. Osmussaarlased ütlevad, et neid on saarel elanud kümme põlvkonda, mis viitab just neile, suhteliselt hiljuti sisse rännanud meestele. Tegelikult oleks nad võinud saarel elada 20 põlvkonda või kauemgi. Pärimused näitavad, kui lähedalt erinevad Läänemere äärsed kalastajarahvad omavahel suhtlesid. Kindlasti on aja jooksul mindud ka Osmussaarelt Rootsi, Soome või Ahvenamaale.

Tõenäoliselt on Osmussaarel olnud ka üks või mitu üksteise järel ehitatud puust kabelit. Need võisid asuda seal, kus täna seisab kabelivare - nn Lihlhamne (tõlkes: väike sadam) lähedal, mis varem oli hästi kaitstud sadam, kuid nüüdseks maa kerkimise tõttu muutunud sisejärveks. Kohaliku pärimuse järgi asus algne küla ühel kõrgemal künkal, mida nimetatakse Gal-Svebackan. See kungas asub kabelist põhjas, kuid samuti Lihlhamne lähedal. See on ka loogiline, sest varem oli meri saare suhtes kõrgemal kui praegu. Mingeid uurimisi pole selles osas siiski tehtud.

Osmussaar kuulus ammusest aegadest Haapsalu lossile ja pärast seda, kui Wiek (Läänemaa) jagati mõisate vahel, läks saar Haapsalust ida pool asuva Nyhove (Neuenhof, Uuemõisa) kätte. Nõuded osmussaarlastele olid üsna piiratud ja neil tuli tasuda peamiselt kala, lindude ja hülgepekiga ning nende teokoormus oli palju väiksem kui mandri talupoegadel. Osaliselt peegeldas see suhteliselt kehva elatist, mis saarel saadi, kuid samas olid osmussaarlased vabamad kui teised rootslastest või eestlastest talupojad.

17. sajandi keskpaigast alates on Osmussaar seotud rohkem Noarootsiga seeläbi, et Püha Katariina koguduse Rootsist, Västergötlandist pärit õpetaja Isaac Hasleblad seadis sisse "prästhålde" (tõlkes: preestrit hoidma). Prästhålde tähendab, et kirikuõpetaja ja veel mõned koguduse liikmed läksid iga aasta viimasel juulikuu pühapäeval Osmussaarele. Õpetaja pidas jutlust, jagas armulauda, pühitses aasta jooksul kabeliaeda maetuid, ristis vastsündinuid ning tähistas mõne päeva jooksul seda suursündmust koos saareelanike ja kaaskondlastega. Aasta ülejäänud pühapäevadel jutlustas ja viis läbi lihtsa jumalateenistuse saarerahva enda hulgast valitud nn ettelugeja. Sellega seoses sai legendaarseks Johannes Stavas, kes oli ettelugeja ametis 1893 kuni 1933. Osmussaarlased kutsusid teda koguni "prästn" või "påstår".

Rootsi aja lõpp Eestis oli osmussaarlastele raske. Lisaks sellele, et 1700. aastal puhkes sõda Poola, Venemaa ja Taaniga, olid 1695-96 olnud ikalduseaastad ja 1710-11 laastas kogu maad katk. Isoleeritusele vaatamata ei olnud Osmussaar erand. Säilinud kirikuraamatute järgi - mis küll pole selle aja osas täiesti usaldusväärsed - räägitakse 60 surnust ainuüksi Osmussaarel. See tähendab, et 50-70% saare elanikest suri. Varasemad talud nagu Petesi, Krupesi ja Hintasi kadusid, samuti perenimed Hindriks, Simas ja Lars. Pärast Eesti vallutamist Venemaa poolt, viidi 1726. aastal läbi rahvaloendus, mille järgi oli Osmussaarel viis kasutusel olevat talu ja 25 elanikku. Seega oli rahva arv pärast katku endiselt väga väike. Kui see vähehaaval taastus, tekkis saarele paar uut talu, mis tõenäoliselt osaliselt loodi kadunud talude põhjal. Uued talud said nimedeks Nibondas ja Nigors ja nii moodustus seitse talu, mis keetsid kaasajani välja. Nibondase talu kasutas vana Krupese talu preemärki, mis viitab järjepidevusele selles talus.

1760-ndate keskel rajati saarele pikaks ajaks domineerima jäänud ehitised - esimene majakas saare loodeservale ning Jeesuse kabel Lihlhamne sadama ja küla (Bien) lähedale. 1766 aastal ehitati saare lubjakivist kabel ja see pühitseti sisse 3 septembril Noarootsi kirikuõpetaja osavõtul. Kirikuaed, mis on vanem, ümbritseti maakivist müüriaga. Aja jooksul ehitati laevavrakist saadud materjalist värav, mille katusele pandi - samuti merest saadud - Martin Lutherit kujutav vööriskulptuur. 1804.aastal ehitati moodsam tuletorn, mis seisis 1941.aastani, mil see sakslaste piiramisega seoses purustati.

Alates 19.sajandist hakkasid Osmussaart ja selle elanikke üha rohkem mõjutama väljaspool saart asetleidvad sündmused. Eestis olevad baltisaksa mõisnikud, kes juba 17.sajandi Rootsi perioodist alates olid peaaegu kogu maa omanikud, olid sunnitud laskma talupoegadel oma talud vabaks osta. Osmussaare kaluritest talupojad arvasid aga endil olevat traditsioonide kohase Põhjamaade tavaõiguse oma taludele ja ei pidanud vajalikuks end Nyhove mõisast vabaks osta. Seetõttu ei toimunud saarel ka mingeid talude ostmisi. Nyhove mõisnik arvas aga teisiti ja müüs 20.sajandi algul kogu saare ühele kaupmehele. Mõne aasta pärast müüdi saar edasi ja rikkalikud kalavarud saare ümbruses panid aluse kalatööstusele, mis hakkas kala linnadesse müüma. Sellele vaatamata kulges elu saarel nagu tavaliselt. Isegi pärast 1919.aastat läbi viidud maareform ei mõjutanud kuigivõrd elu saarel. Mujal said reformi tulemusel mõisamaadest üle jäänud põllumaad ka mittetalupojad, kuid Osmussaarel jäi see kahe silma vahele. Osmussaarlased väitsid endiselt, et neil on igivana tavaõigus ja jätkasid kalapüügi, hülgejahi ning põlluharimisega. Õigupoolest oleks pidanud reformiga seoses nende õigusliku staatuse kindlaks määrama ja kirja panema, kuid seda ei tehtud.

1883.aastal alustas saarel kool. Varem õppisid lapsed lugema kodus ja mõningal määral ka Noarootsi leerikoolis, kus nad teismelistena said käia. Saarele asus koos oma naise Tio ja pojaga elama Klottorpist pärit kooliõpetaja Johan Nymann. Ta oli saanud koolihariduse Paslepa Rannarootsi õpetajateseminaris ja oli õpetaja Thoréni lemmikõpilane vaatamata sellele, et oli teistest tunduvalt noorem. Johan Nymann jäi saarele kümneks aastaks. Arvestades tema laialdasi kontakte ja suhtumist eesti-rootsi rahvusgruppi, oli tal suur tähendus nii oma õpilastele kui ka kogu ühiskonnale. Kui ta lahkus, et tööle asuda Noarootsi kiriku kõstri ja kooliõpetajana, jäid osmussaarlased taas paljudeks aastateks ilma kooli ja õpetajata. Alles siis, kui eesti-rootsi organisatsioon Svenska Odlingens Vänner (tõlkes umbes: Rootsi Haridusselts) sai pärast Esimest maailmasõda võimaluse edendada rootsimeelset kultuuripoliitikat, ehitati Osmussaarele uus kool ja võeti ametisse kooliõpetaja.

Osmussaar kuulus Nyhove mõisa juurde, kuid 1888.aastal alustati valla moodustamist ja kolme aasta pärast oli see olemas. Seejärel läks saar Noarootsi kihelkonna põhjaosas oleva Riguldi valla alla. 1983.aastal poolitati saare viis talu ja seetõttu oli 1920-ndatel Osmussaarel 12 talu. Ainult Nibondase ja Marksi talud jäid jagamata.

Esimese maailmasõja ajal paigaldasid venelased Eesti loodepoolseimale Derhami neemele kauglaskekahurid. See oli Osmussaarele lähim maismaapunkt, kuid erinevalt teistest rootslastega asustatud Soome lahe saartest, ei olnud Osmussaar selle kindlustuste süsteemiga seotud. Elu saarel jätkus nagu tavaliselt, ehkki sõja tõttu juhtus ümberkaudsetes vetes üksjagu laevaõnnetusi, mida osmussaarlased nagu muistegi ära kasutasid. Üheks laevaks, mis uppus ja kust osmussaarlased erinevaid kaupu said, oli Saksa ristleja Magdeburg.

Eesti esimese iseseisvusperioodi ajal läksid paljud osmussaarlased mujale tööd otsima. Rahvaarv oli kasvanud ja saare väheseid ressursse ei jätkunud kõigile. Osa neist leidis tööd linnades, mõned sattusid koguni Põhja-Ameerikasse. Osmussaarlased olid ju alati merd sõitnud - eriti mehed - ja Helsingi, Stockholm, Riia ning Reval olid neile tuntud kohad. Iseseisvusperioodil liiguti rohkem kui tavaliselt ja elu kulges moodsama ühiskonna poole nagu mujalgi.

Nõukogude Liidu tekkimine muutis noore Eesti vabariigi olukorra ebakindlaks. Molotov-Ribbentropi pakti järgi jaotati piirkonnad Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel ja Eesti sattus Nõukogude Liidu huvifääri. Varsti nõudis Moskva baaside rajamist Eestisse, kus väidetavalt poleks ise oma välispoliitilisi huve suudetud kaitsta. Eestisse saadeti 25 000 punaarmeelest. Suur osa nendest väeosadest, mille koosseis oli varsti tunduvalt suurem kui 25 000 meest, paigutati Rannarootsi küladesse rajatud baasidesse. Enamjaolt olid need ju rannakülad ja moodustasid nii Nõukogude piiritsooni vaenuliku välismaailma vastu. Osmussaar ei olnud erand ja 1939.aasta sügisel teatasid võimud, et saar tuleb Punaarme jaoks tühjaks teha. Saarele plaaniti paigaldada kauglaskekahurid. Samasugused kahurid oli ette nähtud rajada seoses Talvesõjaga Nõukogude Liidu kätte läinud Hangö neemele Soomes ja nii oleks suudetud kogu Soome lahe suuet kontrolli all hoida. Elanikud lahkusid lõplikult 1940.aasta varasuvel (12.juunil). Osmussaarlased olid sunnitud elama asuma Vormsil, mis oli niigi tihedalt asustatud ja lisaks veel Osmussaarest tunduvalt erinev. Kalapüük oli teistmoodi, jahist ei olnud mõtet rääkidagi ja vaba põllumaad polnud ka olemas. Osmussaare rahvas tundis end Vormsil väga halvasti. Evakueerimisega seoses korraldas Eesti Rahva Muuseum Osmussaarele etnoloogilise ekspeditsiooni, mille käigus pildistati, dokumenteeriti hooneid ja koguti esemeid. Tänu sellele on tänaseks vähemalt osa saare kultuuripärandist säilinud.

Osmussaarel käis aga vilgas kindlustamine ja kasarmute ehitamine ligi 3 000 mehele, kes sinna olid paigutatud. Kõik saare müürid purustati killustikuks, kaasa arvatud kalmistu kiviaed ja rändrahnud, millest venelased valmistasid betooni. Nüüd kadus ka "Odens stain" (tõlkes: Odeni kivi), kus Oden olevat jätnud oma jalajälje, kui ta Osmussaarest möödus ja sellega saarele oma nime andis. Lõhuti ka küla, kuhu paigutati sõjaväelased, kes vastehitatud kasarmutesse ei mahtunud. Maa sisse lõhati sügavad punkrid, pandi paika kahuritorn ja koolimaja lähedale ehitati kõrge betoonist tulejuhtimistorn. 1941.aasta suvel, kui Saksamaa ründas Nõukogude Liitu, oli Osmussaar kindlus. Seda tõestas ka asjaolu, et sakslased vallutasid saare alles 1942.aasta uusaastapäeval, mis oli ühtlasi ka viimane venelaste vastupanupesa Eestis. Piiramisega seoses tulistati Osmussaart ohtralt. Kabel ja majakas said tabamuse, küla oli purustatud ja kogu saar oli täis mürsuauke, mis on tänaseni nähtavad.

Osmussaarlased tundsid end Vormsil nii halvasti, et kolisid sealt edasi Noarootsi kihelkonna põhjaosas oleva Spithami kanti. See oli nende armsale saarele kõige lähem koht. Kalapüük sarnanes siin rohkem sellele, millega oldi

harjutud, rahvas oli tuttav, kohati isegi sugulasi ja paatidega oli lihtne Osmussaare vetesse sõita. 1941.aasta varasuvel sundmobiliseeriti paljud noorde mehed Punaarmeesse ja sinna läks ka osa osmussaarlastest. Enamus neist jäid kadunuks. Tavaliselt ei langenud nad lahingutes, vaid külmusid surnuks või surid nälga. Paar meest tuli ka pärast sõja lõppu kodukülla tagasi.

1942.aasta kevadel said osmussaarlased sakslastelt loa saarele tagasi minna, sest need ei olnud saare kindlustustest huvitatud. Saar oli laastatud. Paljud talud olid täielikult hävinud, kabel ja majakas oli puruks pommitatud ning mitmesugused venelaste rajatised takistasid normaalset elu saarel. Järelejäänud noored mehed põgenesid ähvardava sakslaste mobilisatsiooni eest 1943.aasta suvel paatidega Rootsi, ülejäänud osmussaarlased pagesid aga uue nõukogude okupatsiooni hirmus Soome kaudu 1944.aasta veebruaris. Eestisse jäid ainult need mehed, kes naasesid Punaarmeesse ja mõned üksikud linnades elavad osmussaarlaste järeltulijad.

1944.aasta septembris langes Eesti taas Nõukogude Liidu võimu alla ja Osmussaarest sai uuesti sõjaline piirkond. Saare kindlustamisest ei olnud enam huvitatud, vaid alustuseks paigutati siia piirivalve ja uuesti üles ehitatud majaka personal. 1960-ndatel rajati vana küla lähedale kõrgete antennidega raadioluuresüsteem, mille abil sai kogu Läänemere raadiosidet pealt kuulata. Saarel elavad sõjaväelased pidasid loomi ja seetõttu ei kasvanud saar päris võssa, ehkki aeglane kinnikasvamine oli vältimatu.

1970-ndate lõpus tegi Nõukogude piirivalve teatud järeleandmisi ja Osmussaarele lubati ka mittesõjaväelasi. Teiste hulgas sai kodusaarele ühte uurijate ekspeditsiooni juhatades minna ka Punaarmeesse tagasi tulnud Fredrik Brus. Nõukogude Liidu lagunemisega seotud kokkulepete kohaselt pidid kõik sõjaväeosad 1994.aasta septembriks Eestist lahkuma. Osmussaarelt mindi 1993.aastal, kuid juba 1992.aasta suvel võisid endised osmussaarlased ja nende järeltulijad esimest korda saarele minna.

Eesti valitsus andis võimaluse omandi tagasisaamiseks ja see tuli päevakorda ka Osmussaarel. Osmussaarlased taotlesid oma maid tagasi ja kompensatsiooni hävinud hoonete eest ühiselt. Maavalitsuses aga väideti, et nende omandisuhteks oleva tavaõiguse alusel ei ole võimalik maad tagastada. Seepärast said nad ainult kompensatsiooni hoonete eest. Eesti õiguslik olukord on praegu teine kui see oli maade ja varade tagastamise ajal. Eesti on EL liige ja seal vaadatakse tavaõigusele teisiti, kui seda tehakse Eesti seadusandluses. Aastate jooksul on aga endistel osmussaarlastel muutunud raskeks saarel suuremaid ettevõtmisi läbi viia - möödas on liiga palju aega ja elamised on Rootsis sisse seatud. Seepärast on otsustatud maade tagasinõudmisest loobuda. Selle asemel püütakse konserveerida kabelivare, renoveerida allesolevad hooned ja katsuda ehitada üles mõni talu, et näidata, kuidas elu saarel varem oli.

Tõlge: Lea Täheväli Stroh

2010 08 30

Kasutatud kirjandus:

V. Aman: En bok om Estlands svenskar, del 4. Stockholm 1992.

G. Hoppe & F. Markus : Estlandssvenskarnas äldsta historia, del 1-3, Kustbon 2001.

G.Hoppe: Estlandssvenskar, Skärgård no 1, 2004.

P. Johansen: Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm 1951.

A. Kung: I svenska fotspar. Stockholm 1990.

E. Lagman: Odensholm - en ortnamnsundersökning. Annales Societatis Litterarum Estonicae in Suecia II. 1954.

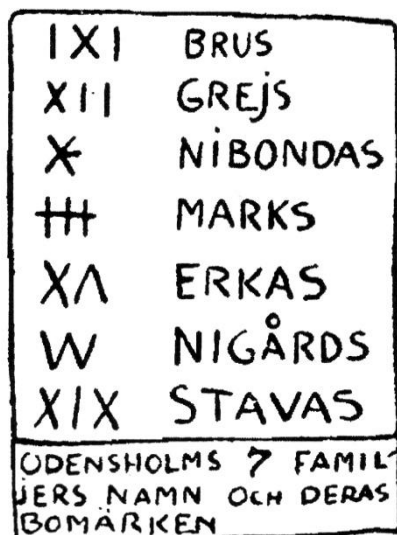
F. Markus: Living on Another Shore. Uppsala 2004.

T. Peil: Islescapes. Stockholm 1999.

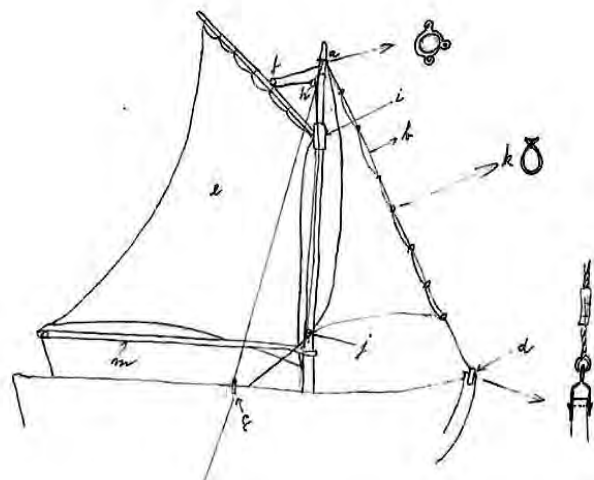
C. Russwurm: Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö, Reval 1855.

T.Peil: 1999. Settlement history and cultural landscapes on Osmussaar.-Estonia Maritima 4: 5-38.

Ojaste, H., Ojaste, I. Randle, T. Osmussaar.Loodus.Asustus. Silma looduskaitseala Administratsioon. Noarootsi 2002

Bomärken ritade av Albert Engström år 1905

Segelsystem för "kilo-båt" från Odensholm/ Purjetada süsteem Kilu paadiga Osmussaar Nordiska Muséet E.U.40023

Eesti Rahva Muuseum 7139:11, Teckning av Julius Brus gård, Esko Lepp 1940

Foton från Eesti Rahva Muuseum i Tartu: 1. Koinbackan. 2. Holmbor i skolan 1910-20 Första raden fr v Andreas Erkas, "Kapten" Andreas Stavas, Julius Brus, "Prästin" Johannes Stavas., 3. Alfred Brus storstege

Föremål från Eesti Tahva Muuseum i Tartu, insamlade vid tvångsevakueringen juni 1940., foton ERM

Juni 1940, sista bröllopet då två par vigdes

Nibondas vita häst lastas vid tvångsevakueringen 12 juni 1940

Bien: Erkas gatna, Erkas gård och Niggorsgården.